
СПОМЕНИЦА
АКАДЕМИКУ РАДЕТУ МИХАЉЧИЋУ

ACADEMY OF SCIENCES AND ARTS OF THE REPUBLIC OF SRPSKA

COMMEMORATIVE VOLUME

Book No XIX

DEPARTMENT OF SOCIAL SCIENCES

Book No 55

**HOMMAGE
TO ACADEMICIAN
RADE MIHALJČIĆ**

EDITOR IN CHIEF

Academician Rajko Kuzmanović

DEPUTY OF EDITOR IN CHIEF

Academician Drago Branković

EDITOR

Academician Snežana Savić

TEXT EDITOR

Prof. Pavle Dragičević, PhD

Banja Luka 2024

АКАДЕМИЈА НАУКА И УМЈЕТНОСТИ РЕПУБЛИКЕ СРПСКЕ

СПОМЕНИЦА
Књига XIX
ОДЈЕЉЕЊЕ ДРУШТВЕНИХ НАУКА
Књига 55

**СПОМЕНИЦА
АКАДЕМИКУ
РАДЕТУ МИХАЉЧИЋУ**

ГЛАВНИ УРЕДНИК
Академик Рајко Кузмановић

ОДГОВОРНИ УРЕДНИК
Академик Драго Бранковић

УРЕДНИК
Академик Снежана Савић

ПРИРЕЂИВАЧ
Проф. др Павле Драгичевић

Бања Лука, 2024.

Академик Рађе Михаљчић
1937–2020.

САДРЖАЈ

Марко Шуица Академик Раде Михаљчић	9
Тамара Вуковић Драгичевић Библиографија	19
Гојко Суботић <i>Великаш Никола Радоња у монаштву Роман/Герасим</i>	41
Ђорђе Бубало <i>Прилози преписци Стојана Новаковића и Фрање Рачког</i>	63
Радмило Пекић <i>Привредне прилике у средњовјековном Невесињу (XIV–XV вијек)</i>	81
Радивој Радић <i>Византијске кратке хронике о османлијском заузимању Београда 1521. године</i>	101
Ненад Фејић <i>Одлуке о изградњи, проширењу и поправкама градских зидина као специфични показатељ промена у односима српских владара и обласних господара према Дубровнику</i>	113
Снежана Ферјанчић <i>Римска војска у источној Далмацији: епиграфска сведочанства</i> ...	129
Ирена Шпадијер <i>Nabent sua fata libelli: Три хиландарска рукописа</i>	145
Марко Шуица <i>Историјски „негативни јунак“ у научном опусу академика Радета Михаљчића</i>	155
Павле Драгичевић <i>О кнезовима Скадра за вријеме Немањића</i>	169
Милош Ивановић <i>Властела у култним списима о кнезу Лазару</i>	185

Невен Исаиловић <i>Нови и ревидирани подаци о средњовековној Србији, Зети и Босни у Кодексу Морозини</i>	213
Александра Костадиновић Рачић <i>Титула митрополита у Душановом законнику</i>	247
Александар Крстић <i>Средњи век у српским уџбеницима историје за основну школу од краја XIX до почетка XXI века – упоредна анализа</i>	257
Аранђел Смиљанић <i>Спољни изрази државности обласних господара у Босни и дипломатија</i>	279
Катарина Митровић <i>Немањићи и бенедиктински Манастир Светих Срђа и Вакха на Бојани</i>	309
Александра Фостиков, Владимир Алексић <i>Метох манастира Конче кроз призму повеље цара Уроша и Кончанског практика – прилог убикацији поседа</i>	329
Аранђел Смиљанић <i>Раде Михаљчић и Бања Лука (и моја сјећања)</i>	345

Александар КРСТИЋ*
Историјски институт
Београд

СРЕДЊИ ВЕК У СРПСКИМ УЏБЕНИЦИМА ИСТОРИЈЕ ЗА ОСНОВНУ ШКОЛУ ОД КРАЈА ХИХ ДО ПОЧЕТКА ХХИ ВЕКА – УПОРЕДНА АНАЛИЗА

Сажетак: У раду су анализиране наставне јединице које се односе на националну историју средњег века у српским уџбеницима историје за основне школе из последњих деценија ХИХ и с почетка ХХ stoleћа. Њихови концепти, садржаји и методичко-дидактички приступи упоређени су са уџбеником за шести разред основне школе академика Радета Михаљчића, који је, с мањим изменама, био у употреби током последње деценије ХХ и првих деценија ХХИ века. На тај начин су у основним цртама приказане промене које су се током једног stoleћа догодиле у настави националне историје средњег века у српским основним школама.

Кључне речи: настава историје, уџбеници, основна школа, средњи век, Раде Михаљчић.

Током свог плодотворног научног и педагошког рада, академик Раде Михаљчић је, поред више научних монографија и великог броја студија, чланака и енциклопедијских одредница, написао и неколико уџбеника за основну и средњу школу.¹ Писање школских уџбеника за њега није био успутни, споредни посао. Напротив, уџбеник историје за 6. разред основне школе, први пут издат 1987. године, сматрао је једним од својих најзначајнијих дела. И данас се живо сећам како је то говорио својим студентима на Филозофском факултету у Београду, имајући вероватно у виду и чињеницу да ће већина оних који га слушају свој радни век провести подучавајући ђаке. Такође се сећам и свог чуђења како наш професор, аутор бројних књига и расправа, може у први план истичати некакав уџбеник, па још за основну школу. Тек много година касније, када сам и сâм био у прилици да се огледам у писању школских уџбеника, схватио сам речи уваженог професора. Односно, поста-

* aleksandar.krstic@iib.ac.rs

¹ Т. Вуковић Драгичевић, *Библиографија академика Радета Михаљчића*, Грађа о прошлости Босне 13 (2020) 18–22.

ло ми је јасно колико је потребно имати не само стручног знања, него и познавања и разумевања дечије психологије и когнитивног развоја како би се испунио задатак и дванаестогодишњацима приближио далеки свет прошлих епоха, друштва и цивилизација потпуно различитих од садашњих. Данас, када је у употреби истовремено више уџбеника различитих аутора и издавача, мислим да се може рећи да је академик Михаљчић својим уџбеником за шести разред основне школе постигао високе и тешко достижне стандарде. Имајући у виду овај аспект делатности нашег покојног професора, који је за ширу јавност и бројне генерације младих људи подједнако важан као и његов научни рад, намеравам да овом приликом прикажем промене у приступу настави средњовековне историје у српским школама током једног столећа, на примерима његовог и уџбеника историје с краја XIX и почетка XX века.

*

У време министра просвете Стојана Новаковића, 31. децембра 1882. године, у Србији је донет Закон о обавезном основном образовању. Овим законом установљено је обавезно шестогодишње образовање – четири године у основној школи и још две у продужној или вишој основној или у некој средњој школи, а за девојчице у девојачкој школи. У наредним годинама овај закон је комплетиран наставним плановима и програмима, упутствима за вршење програма за нижу основну школу, методолошким напоменама и методичким поступцима у које су уграђивана најновија педагошка сазнања и искуства.² Привремени наставни план и програм за ниже и више основне школе донет је 1883, а стални програми за све основне школе издати су 1884. године. Према наставном плану и програму, историја се изучавала у оквиру земљописа у другом, трећем и четвртном разреду. Као самосталан предмет, историја – и то само национална – учила се у четвртном разреду, са четири часа недељно, док се у вишој основној школи општа историја изучавала у оба разреда са по три часа седмично. Недељни фонд часова за ученике од првог до четвртог разреда износио је 25 часова, а у вишој основној школи 28 часова. Српска историја је у наставном плану и програму за четврти разред основне школе била подељена на четири целине: Доба жупана, Немањићи, Срби под Турцима и Ново време. Целокупно градиво изучавало се кроз 33 области, а у оквиру сваке области наведене су и теме, тако да је укупно било 186 тема.³

² М. Исић, *Писменост у Србији у XIX веку*, Образовање код Срба кроз векове, Београд 2003, 65; А. Ђуровић, *Образовање у Краљевини Србији крајем XIX и почетком XX века*, Образовање код Срба кроз векове, 143–144; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје у основним школама у Србији (1880–1913)*, Истраживања 24 (2013) 360.

³ *Просветни зборник закона и наредаба по којима су уређене и о којима се управљају школе*

Међутим, показало се да није лако спровести неке од главних одредаба закона о основним школама из 1882. године, пре свега обавезно шестогодишње образовање. Број основних школа у Србији 1885. године износио је 565, док је број продужних основних школа био веома мали, тако да их је 1887. било свега 50. Зато је било нужно враћање на четворогодишње обавезно образовање.⁴ Године 1891. усвојен је нови наставни план, којим је укупан недељни фонд часова у четвртом разреду био 27. Број часова српске историје смањен је са четири на три часа недељно. Према новом наставном плану и програму, српска историја се обрађивала у 23 тематске области. Међутим, историја је у односу на друге предмете заузимала посебно место, јер је њен циљ био да васпитава младе у пожељном духу. Тако стоји да „Српству треба јунака и патриота, држави војника и вредних радника, општини честитих грађана и управљача. За све то припрема школа колико год може, а Историја између свију предмета највише“⁵.

Године 1898. донет је нови Закон о народним школама, којим је прописана четворогодишња основна школа, а наредне године и нови Наставни план за основне школе у Србији. Наставним планом из 1899. године извршено је велико сажимање градива, а број наставних предмета смањен је са 12 на девет. Историја више није постојала као самосталан предмет, него се изучавала у оквиру предмета Земљопис са српском историјом. У трећем разреду изучавао се земљопис са три, а у четвртом разреду историја са четири часа недељно. Од укупно 21 наставне теме из историје, 12 је било посвећено средњем веку. Историја се, дакле, крајем XIX и почетком XX века учила у четвртом разреду, што одговара узрасту ученика од 10–11 година, док се данас историја средњег века изучава у 6. разреду, значи у узрасту од 12–13 година. Ипак, главна разлика је у томе што се данас проучава и општа историја и што је један од примарних исхода и стандарда да ученици схватају националну историју као део ширих регионалних, европских и светских оквира.⁶

Најстарији уџбеник који сам имао прилике да анализирам је *Кратка историја за садашњу потребу ниже основне школе* Јоксима Ст. Марковића из 1885. године. Поред овог, разматрани су и уџбеници историје Саве

и друге просветне установе у Краљевини, Београд 1887, 654–721; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје*, 361.

⁴ *Историја српског народа VI/2*, Београд 1983, 513 (В. Тешић); А. Ђуровић, *Образовање*, 154; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје*, 365.

⁵ *Просветни зборник закона и наредба*, Београд 1895, 849–874; С. Ђунковић, *Школство и просвета у Србији у XIX веку*, Београд 1971, 137–138; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје*, 365.

⁶ *Наставни планови и програми за народне школе у Краљевини Србији*, Београд 1899, 12; *Просветни гласник*, 1899, 613–622; С. Ђунковић, *Школство и просвета*, 154–158; А. Ђуровић, *Образовање у Краљевини Србији*, 155; Исти, *Модернизација образовања у Краљевини Србији 1905–1914*, Београд 2004, 151–152; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје*, 365.

Антоновића и Петра М. Никетића из 1890, Михаила Јовића из 1891, Луке Лазаревића и Петра К. Шрепловића из 1903. године, као и уџбеник мени непознатих аутора *Слике из историје српске за ученике основних школа у кратко изведене*, издат у Панчеву 1891. године.⁷

Обраћајући се „малим читаоцима“ у уводу свога уџбеника, писар Министарства просвете Јоксим Ст. Марковић истиче да они треба да уче све што у њему пише и да су сада деца, али ће ускоро постати људи у чијим ће рукама бити срећа земље. Оно што, према аутору, сваки ученик треба да види јесте „да ће за српски народ бити најкорисније и најбоље ако се у њему никад не јави неслога. Та несрећна неслога треба да се избрише из нашег језика и да Србин ради на томе да се она у нашем народу никад не јави“. Даље поручује да ученици треба да уче све што се у школи говори, завршавајући обраћање изреком: „Знање је светлост, знање је моћ, учимо, браћо, дан и ноћ“. У другим поменутих уџбеницима нема оваквог предговора којим би се аутори обратили како ученицима, тако и наставницима.⁸

Уџбеник Михаила Јовића *Српска историја за четврти разред основне школе* доживео је највише издања, а његове квалитете истицали су и Главни просветни савет и школски инспектори, због чега је Просветни савет 1898. године управо тај уџбеник препоручио као једини у основним школама.⁹ У делу *Увод у историју*, који садржи поглавља *Рај*, *Дивљи људи*, *Храна*, *Оде-ло*, *Ватра*, *Кућа* и *Језик*, аутор даје наиван, али ученицима пријемчив приказ развоја људи од настанка до открића земљорадње. Уводни део завршава се поуком ученицима да су се наши стари много мучили како би измислили све оно што они тада имају и „зато треба да будемо вредни, те да ми учинимо колико можемо за оне који ће живети после нас“¹⁰.

Један век након Марковићевог и Јовићевог уџбеника, предговор Радета Михаљчића у *Историји за 6. разред основне школе* из 1991. године доминантно је дидактички. Тако професор Михаљчић указује на новонастале измене у Наставном плану и програму, због чега је хронолошки оквир скраћен до краја XV века, уместо до XVIII столећа како је било у ранијим уџбеницима за 6. разред. Аутор затим наводи како је у односу на ранија

⁷ Ј. Марковић, *Кратка историја за садашњу потребу ниже основне школе*, Београд 1885; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована српска историја*, Београд 1890; М. Јовић, *Српска историја за четврти разред основне школе*, Београд 1891; *Слике из историје српске за ученике основних школа у кратко изведене*, Панчево 1891; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја са сликама за IV разред основне школе*, Београд 1903.

⁸ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 2.

⁹ М. Вукићевић, *Реферат српске историје за основну школу*, Просветни гласник, 1898, 336; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје*, 364.

¹⁰ М. Јовић, *Српска историја*, 3–6.

издања „број хронолошких одредница знатно сузио. (...) Године у заградама требало би ученицима да служе само као временска оријентација“. Истичући да том узрасту ученика одговара биографски ток, уџбеник нуди „детаљније обавести о животу истакнутих личности“. У издању из 2002. године професор Михаљчић указује наставницима на то да „број чињеница приликом оцењивања не би требало да буде одлучујући“. Посебно наглашава да ученици треба да „схвате промене у развоју друштва и покажу интересовање за далеку прошлост“. Дакле, Радету Михаљчићу акценат није био на пуком меморисању што већег броја чињеница, већ на уочавању промена, узрочно-последичних односа и анализи историјских процеса.¹¹

У уџбенику Јоксима Марковића средњовековна историја подељена је у четири велике тематске целине: *Старо време, Рашки жупани, Зетски жупани и Немањини*, с тим што се у оквиру ове последње целине раде и теме *Уређење српске државе и живот српског народа у старо време, Кнез Лазар Грбљановић (!) и Ђурђе Бранковић*¹². Јовићеве тематске целине су мање, због чега их има укупно 15: *Увод у историју, Стара постојбина, Сеоба и нова постојбина, Примање хришћанства, Кратак преглед жупанијског времена, Стеван Немања, Стеван Првовенчани, Свети Сава, Кратак преглед од Првовенчаног до Душана, Стеван Душан, Кратак преглед од Душана до пропасти на Марици, Марко Краљевић, Кнез Лазар и бој на Косову, Пропаст Србије 1459. године и Турци освајају Босну и Херцеговину*¹³. Слично је и у уџбенику Л. Лазаревића и П. Шрепловића, који има 14 тематских целина: *Стара постојбина српска, Сеоба и нова постојбина српска, Жупанијско доба, Примање хришћанства и писмености, Немања и Св. Сава, Стеван Првовенчани, Краљ Стеван Дечански, Стеван Душан Силни, Урош и краљ Вукашин, Марко Краљевић, Кнез Лазар и бој на Косову, Ђурађ Смедеревац и последњи деспоти српски, Пад деспотовине под Турке и Пад Босне и Херцеговине под Турке*¹⁴. Њима савремени уџбеник *Слике из историје српске* подељен је на 16 тематских целина: *Сеоба Србаља, Срби до Часлава Клонириновића, Краљ Владимир, Краљ Доброслав, Краљеви Михаило и Бодин, Велики жупан Немања, Први Немањини, Краљица Јелена, Краљеви Драгутин и Милутин, Краљ Стефан Урош III Дечански, Цар Стефан Душан Силни, Цар Урош млади, Краљ Вукашин, Цар Лазар Грбљановић, Пропаст на Косову и После косовске пропасти*¹⁵.

¹¹ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред основне школе*, Београд 1991, 5; Исти, *Историја за 6. разред основне школе*, Београд 2002, 3.

¹² Ј. Марковић, *Кратка историја*, 3–69.

¹³ М. Јовић, *Српска историја*, 3–64.

¹⁴ Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 3–38.

¹⁵ *Слике из историје српске*, 3–44.

С друге стране, у уџбенику Радета Михаљчића из 1991. године има шест тематских целина: *Европа у раном средњем веку*, *Јужни Словени и њихови суседи у раном средњем веку*, *Европа у позном средњем веку*, *Јужни Словени и њихови суседи у позном средњем веку*, *Средњовековна култура и Османлијска освајања Балканског полуострва*. Наведене тематске целине подељене су на укупно 33 лекције, од чега на општу историју отпада осам, а на националну и регионалну историју 25 лекција или 76%.¹⁶ У уџбенику из 2002. године градиво је подељено у две велике целине: *Рани средњи век* и *Позни средњи век*. У оквиру тематско-хронолошке целине *Рани средњи век* на српску историју непосредно се односе теме *Јужни Словени и њихови суседи у раном средњем веку* и *Балкански свет у раном средњем веку* с четири лекције. У оквиру тематско-хронолошке целине *Позни средњи век* српску историју обухватају теме *Српски народ и његови суседи у позном средњем веку* (11 лекција) и *Османлијска освајања Балканског полуострва* (шест лекција). Будући да уџбеник укупно има 30 лекција, националној и регионалној историји посвећено је 70% градива.¹⁷ Године 2008. Раде Михаљчић је приредио још једно, ново издање свог уџбеника за шести разред. Текст лекција претрпео је незнатне промене, али је зато уџбеник обogaћен додатним илустрацијама и картама, а додате су и неке нове лекције и поглавља под насловом „За радознале“. Уџбеник је подељен у шест тематских целина, а у уводном поглављу додате су две нове лекције: *Историјски извори о историји средњег века* и *Наслеђе средњег века*. У оквиру последње теме додата је лекција *Историја и легенда* посвећена Косовској бици и Марку Краљевићу. У поглавље *За радознале* углавном су пребачене биографије најзначајнијих личности које су се у претходним издањима налазиле на крају лекције, а додате су неке нове одреднице.¹⁸

У уводној лекцији уџбеника из 2002. и 2008. године, која носи назив *Основне одлике средњег века*, академик Михаљчић упознаје ученике са основним појмовима ове историјске епохе како би им олакшао разумевање друштвених процеса карактеристичних за наведени период. Тако их упознаје с временом и простором средњег века, поделом друштва на ратнике, духовнике и радотнике, вазалним односима, положајем владара и, на крају, с манастиром и манастирским начином живота.¹⁹ У лекцији под насловом *Насељавање Словена на Балканско полуострво* аутор говори о прапостојбини Словена, узроцима сеобе, животу, обичајима и веровањима

¹⁶ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 6–154.

¹⁷ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 2002, 5–189.

¹⁸ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред основне школе*, Београд 2008, 5–139.

¹⁹ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 2002, 5–8; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 6–10.

Словена, насељавању Балканског полуострва и источних Алпа, привреди и друштву. Сеобу Срба посматра у контексту сеобе осталих Јужних Словена. Михаљчић истиче да су се словенска племена непрекидно селила и да су се дуго времена „задржала између Карпата и реке Дњепра на југу и Балтичког мора на северу“²⁰.

Аутори српских уџбеника с краја XIX и почетка XX века као прапостојбину Словена помињу Галицију или Русију, а да би објаснили ученицима величину Русије наводе да је „већа од наше Србије 80 пута“. У уџбеницима се искључиво говори о Србима и њиховој сеоби, док се само успут помињу други словенски народи.²¹ У складу с романтичарским представама тога времена, рана српска историја је идеализована, па су тако Срби приказани као народ који заробљене непријатеље није мучио и убијао „као што су други неки народи чинили, него су их после неког времена пуштали“. Већ у уводним лекцијама приметни су мотиви, касније још израженији, који су имали за циљ да васпитно делују на ученике. Тако се истиче да су Срби „после бојева певали уз гусле о оним јунацима који су се најбоље показали, те су младеж тиме соколили да се на њих угледа“. Посебно се истиче да су Срби радо дочекивали сваког госта и да се тај обичај „и данас одржао по селима и зове се гостољубље“²². Раде Михаљчић користи исте историјске изворе као и писци уџбеника с краја XIX и почетка XX века – Прокопија и Псеудо-Маврикија. Међутим, док стари аутори истичу само позитивне особине Словена које византијски писци наводе како би код младих читалаца подстакли понос на далеке претке, Михаљчић преко цитата извора не само да дочарава начин живота Словена, већ на тај начин показује ученицима и како их заиста виде византијски писци, указујући на дубоки цивилизацијски јаз између њих.²³

У лекцији која носи назив *Срби од VII до XII века* професор Михаљчић говори о првом помену Срба у историјским изворима, територији коју су населили, формирању државе у Рашкој, Дукљи и о осамостаљењу Рашке и Босне. Приметно је да се у старим уџбеницима приликом приповедања о доласку Срба препричава „Спис о народима“ Константина Порфирогенита, док Раде Михаљчић српску сеобу посматра као део словенске сеобе с почетка VII века. Док Михаљчић приликом дефинисања територије користи

²⁰ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 2002, 22–27; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 38–41.

²¹ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 3; М. Јовић, *Српска историја*, 7; Ј. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 3.

²² М. Јовић, *Српска историја*, 9–10; Д. Кољанин, *Настава и уџбеници историје*, 364.

²³ *Византијски извори за историју народа Југославије I*, Београд 2007², 22–72, 130–141; М. Јовић, *Српска историја*, 9–10; Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 2002, 23; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 38–39.

искључиво географске појмове, стари аутори полазе од оног што је познато ученицима како би објаснили средњовековне називе. Тако професор Михаљчић наводи да је Дукља, касније Зета, била област између Боке Которске и реке Бојане, а Захумље се простирало од Дубровника до Неретве, док стари писци уџбеника кажу да је Зета „данашња Црна Гора“, а Хум се „данас зове Херцеговина“²⁴.

Аутори уџбеника с краја XIX и почетка XX века посвећивали су посебну пажњу историји кнежевине Дукље, што је било у складу с наставним планом, где о наведеној теми стоји: „Уопште о жупанима, а напосе о Војиславу и поука из њиховог рада“²⁵. Говорећи о „жупанијском добу“, М. Јовић уопштено помиње уплитање Грка и Бугара у унутрашње ствари Срба, задржавајући се детаљније на Чаславу, његовом заробљавању од стране Бугара, бекству из Бугарске, обнови Рашке и њеном паду под грчку власт након његове смрти. Након тога „српским земљама владаху готово непрестано Грци док не постаде у Зети велики жупан Војислав (1034–1051)“. Војислав се борио против „грчког цара“, али пошто овај није могао да победи Војислава, „он поткупи жупане: рашког, босанског и хумског“ и тако здружени напали су Зету. Аутор детаљно описује борбе препричавајући дословно Јована Скилицу и завршава поглавље о Војиславу тиме како је „разбио и Србе издајнике“. Лекција се даље наставља приповедањем о краљу Михаилу „који је гледао да ослободи од Грка и друге српске земље“ и његовом сину Бодину. Након Бодинове смрти „одмах су се почеле земље одвајати једна од друге и жупани не хтедоше једнога за најстаријега признати, него се стадоше између себе тући и тражити помоћ од Грка“²⁶. М. Јовић излаже о наведеним догађајима на пријемчив и живописан начин, без сувишне фактографије која би могла да оптерети ученике. На више места истицао је неслогу српских жупана која је била на штету државе и народа, шаљући на тај начин својим младим читаоцима врло јасну поруку о значају јединства како би се остварили национални интереси, што је било у духу стремљења времена којем је припадао.

Иако по обиму мањи, део о кнезу Војиславу код Л. Лазаревића и П. Шрепловића садржи више детаља, који донекле оптерећују текст и ометају наратив.²⁷ Исте лекције у другим уџбеницима далеко превазилазе не само

²⁴ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 41–44; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 36–37; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 48; М. Јовић, *Српска историја*, 15–16; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 6.

²⁵ *Наставни планови и програми за народне школе у Краљевини Србији*, Београд 1899, 12.

²⁶ *Византијски извори за историју народа Југославије*, III, Београд 2007², 156–162; М. Јовић, *Српска историја*, 22–25.

²⁷ Прича о двобоју хумског кнеза Љутовита и Војислављевог сина Гојислава, Л. Лазаревић, П.

основношколски, већ и гимназијски ниво. Тако у уџбенику Јоксима Марковића постоји подробен приказ српске историје пре кнеза Часлава, где се говори и о кнезу Властимиру, његовом наследнику Мутимиру, борби с Бугарима и о делатности Ћирила и Методија. Након прегледа српске историје за време кнеза Часлава, Марковић прелази на дукљански период, који је такође детаљно обрађен. Опширно говори о кнезу Владимиру, његовој борби с царем Самуилом, браку с Косаром и повратку на власт у Дукљи, који аутор објашњава чињеницом да је Самуило знао „да неће моћи лако одржати у покорности српске земље (...) јер је знао да ће српски народ омрзнути на Бугаре, ако српске земље сасвим покори“. Марковић затим детаљно излаже о сукобу између цара Владислава и кнеза Владимира и о његовој мученичкој смрти. Међутим, опис владавине „великог жупана Стефана Војислава (Доброслава)“ садржи мноштво података непримерених и за гимназијски ниво. Тако се на основу Јована Скилице и Попа Дукљанина до детаља говори о односима с Византијом, чију је слабост и „највећу поквареност“ на двору Војислав одлучио да искористи како би ослободио своју земљу. Помињу се пљачка насукане лађе, борбе у брдима, савез српских жупана с Грцима против Војислава, победа и двобој Гојислава и Љутовида.²⁸ На самрти Војислав је поделио земљу синовима да владају „заједно с мајком Недом“, али је слога кратко трајала. Браћа су се ипак после тога помирила, због страха од Византије. Следи затим такође детаљан опис владавине краља Михаила, учешће његовог сина Бодина у антивизантијском устанку, Бодиново заробљавање и ослобођење. Аутор истиче Михаилове заслуге укључујући оснивање „српске архиепископске столице у Бару“, након чега се обратио папи и добио краљевску круну. Излагање о краљу Михаилу завршава се речима: „Михаило је вредан и јуначки владалац. Највећа му је брига била да уједини све српске земље и да их сачува од непријатеља“. Владавина краља Бодина такође је препуна појединости о односима с Норманима и Византинцима, као и о сукобима с рођацима према Попу Дукљанину. Излагање о Бодину завршава речима: „Бодин је био вредан владалац. Много је погрешно што је по наговору своје жене приметно свађу са својим рођацима и неке погубио“²⁹.

Сава Антоновић и Петар Никетић биографски модел излагања српске средњовековне историје започињу с кнезом Властимиром, који је владао двеста година после досељавања Срба. Аутори подрбно говоре о борби

Шрепловић, *Српска историја*, 9–10.

²⁸ *Византијски извори за историју народа Југославије* III, 156–162; *Gesta regum Slavorum* I, критичко издање и превод Д. Кунчар, Београд 2009, 145–157.

²⁹ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 7–18.

с Бугарима за време кнеза Мутимира, његовим сукобима с браћом, као и о сукобима међу његовим синовима које су искористили Бугари и покорили Србију. Као и у осталим уџбеницима, и овде је пажња посвећена делатности кнеза Часлава, али излагање по обиму не прелази оно код М. Јовића, па ни код Радета Михаљчића. Зато је врло подробно обрађена владавина династије Војиславића, што далеко превазилази основношколски ниво. Описи владавине Стефана Војислава и Бодина обилују детаљима о унутрашњим сукобима, обрачуну с онима који су се удружили с непријатељима и напретку који наступа тек по успостављању јединства. На крају поглавља о владавини краља Бодина стоји да је био „вредан и паметан владалац“ и да се „трудио да што више земаља уједини“³⁰.

Ипак, по обиму и детаљима из српске историје раног средњег века најистакнутији је уџбеник који носи наслов *Слике из историје српске за ученике основних школа у кратко изведене*. Приповедање је оптерећено навођењем имена бројних српских кнежева из тог периода – Властимира, Стројимира, Мутимира, Гојника, Петра и Павла. Такве детаље не садрже ни савремени гимназијски уџбеници намењени десетак година старијим ученицима. Посвећена је пажња делатности кнеза Часлава на обнови српске државе, као и његовој смрти. Приповеда се да је кнеза Часлава напао мађарски војвода Киш, а пошто је он погинуо, поход организује „удова Кишовица“, заробљава Часлава и након погубљења тело му баца у Саву. Потом следе детаљни описи владавине кнеза Владимира и Стефана Војислава, његове борбе против Византије и обрачуна с Љутовидом, те владавине краљева Михаила и Бодина. Занимљиво је да се једино у овом уџбенику детаљније говори о издвајању Рашке. Будући да се ради о уџбенику с територије јужне Угарске, разумљиво је да се посебно помиње велики жупан Урош, који је удао „своју кћер Јелену за потоњег краља Белу Слепог и уз њу дао је Раму (долњу Босну) у мираз“³¹.

Раде Михаљчић такође је посветио пажњу владавини кнеза Часлава. Ослобођено непотребне фактографије, излагање ученицима ипак пружа јасну слику владавине и значаја овог српског владара. „У опустошеној Србији обновио је власт, сакупио разбежало становништво и населио земљу. Часлав је добио подршку Византије, противника Бугарске. За време Часлава српска држава се знатно проширила. Међутим, Србију су са севера почели да угрожавају Мађари који су се крајем IX века населили у Панонској низији. Око 950. године Часлав је погинуо у борби против Мађара. После његове смрти Србија је почела да слаби“³². Од старих уџбеника, ни код Јо-

³⁰ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована историја*, 7–16.

³¹ *Слике из историје српске*, 6–14.

³² Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 41–42; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 37; Исти,

вића ни код Лазаревића и Шрепловића не помиње се да је кнез Часлав погинуо у борби с Мађарима, док се код Марковића, Антоновића и Никетића, као у и *Сликама из историје српске*, детаљно говори о томе, али се не доноси податак о доласку Мађара у Панонску низију. Професор Михаљчић, иако у претходној лекцији има посебно поглавље посвећено досељавању Мађара, говорећи о погибији кнеза Часлава подсећа ученике где су се и када они населили.³³

Једно питање којем код савремених аутора уџбеника за основне школе није поклоњена посебна пажња, а које је у уџбеницима с краја XIX и почетка XX века било посебно наглашено, односи се на борбе око престола у Србији почетком XIII столећа. Тако Раде Михаљчић укратко каже да је по жељи Стефана Немање српски престо наследио његов други син Стефан због тога што је био ожењен византијском принцезом, чиме је заобиђен Немањин најстарији син (кога не именује). Зато је неколико година после Немањине смрти дошло до сукоба међу браћом.³⁴ Говорећи о овим догађајима, Л. Лазаревић и П. Шрепловић наглашавају да је Вукан помоћ добио од Угарске па „од тог времена угарски краљ стаде се називати српским краљем“. Сличну реченицу налазимо и код М. Јовића који додаје да су се „тако називали сви доцнији мађарски краљеви“. Старији аутори имају наглашено негативан став према Вукану, приписујући му жељу да Србе преведе у римокатоличку веру, да је крив што је народ јако осиромашео, јер је „са Мађарима ударио на српске земље“. И овде аутори истичу како је неслога међу Србима утицала на то да суседи нападну српску државу како би отели и присвојили њену територију. Стефаново краљевско крунисање образлаже се чињеницом да је мађарски краљ узео титулу српског краља, „што је била и срамота за Србе“ (Јовић). Зато Стефан у договору с братом Савом шаље изасланике папи да тражи круну, којом га је потом Сава крунисао у Жичи.³⁵ Јасно је да су крајем XIX и почетком XX века српско-мађарски односи били знатно актуелније питање него сто

Историја за 6. разред, 2008, 48.

³³ М. Јовић, *Српска историја*, 23; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 9; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована историја*, 10; Ј. Марковић, *Кратка историја*, 9–10; *Слике из историје српске*, 14; Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 32–33, 41–42; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 31, 37.

³⁴ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 72; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 99–100; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 86–87.

³⁵ М. Јовић, *Српска историја*, 32–33; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 21; С. Антоновић – П. Никетић, *Илустрована историја*, 24; 10; Ј. Марковић, *Кратка историја*, 27. О овим догађајима уп. *Историја српског народа I*, Београд 1981, 263–272, 297–302 (С. Ћирковић, Б. Ферјанчић); Ђ. Бубало, *Српска земља и поморска у доба владавине Немањића, књ. I. Од Сабора у Расу до Сабора у Дежевцу*, Београд 2016, 77–108.

година касније, па се може разумети да се овим односима у средњем веку такође посвећивала већа пажња у тадашњим уџбеницима.

Занимљива је анализа садржаја који се односе на врхунац српске средњовековне историје, односно период од краља Уроша I, преко краља Милутина до цара Стефана Душана. Савремени аутори попут Радета Михаљчића истичу да је успон Србије започео током владавине краља Уроша I доласком немачких рудара, након чега је уследио привредни успон, јачање положаја владара и освајање византијских територија у време Милутина и Душана. Од старијих аутора, М. Јовић истиче да је краљ Урош I „био знатан српски владалац, јер су за његово време дошли рудари у Србију (Саси) и почели копати руде, и од сребра ковати први српски новац“. С друге стране, Ј. Марковић наводи да је краљ Владислав „чувен по томе што је довео у Србију стране људе и почео копати руде и ковати новац“. Исто тврде и С. Антоновић и П. Никетић, као и аутор *Слика из историје српске*.³⁶

Говорећи о Милутиновој владавини, професор Михаљчић каже да се Србија знатно проширила освајањем Македоније, што је признато браком с византијском принцезом Симонидом, те да је северна граница избила на Саву и Дунав. Помиње и сукоб с Драгутином, који је искористио босански бан и освојио хумску земљу.³⁷ С друге стране, док се код Л. Лазаревића и П. Шрепловића уопште и не помиње владавина краља Милутина, већ само владавина Стефана Дечанског, М. Јовић врло детаљно говори о Милутиновом рату с Византијом, освајању Скопља, Овчег поља и Велеса с околином, али и о обрачуну с татарским војводом Црноглавом. Код Ј. Марковића период владавине краља Милутина још је детаљније приказан, па тако, поред освајања Македоније и рата с Татарима, садржи детаље о освајању Браничева и о сукобу са сином Стефаном, његово ослепљење и протеривање у Цариград. Поглавље о краљу Милутину завршава речима: „Као јуначки и вешт владар Милутин је чувао народ од многих ратова. Због тога је тада Србија била чувена као силна држава“. Тако детаљно излагање налази се и код С. Антоновића и П. Никетића.³⁸

Наставну јединицу о владавини Стефана Душана професор Михаљчић је насловио *Српско царство*. Она почиње од Душановог доласка на

³⁶ М. Јовић, *Српска историја*, 39; Ј. Марковић, *Кратка историја*, 28; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована историја*, 27; *Слике из историје српске*, 18.

³⁷ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 77–78; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 105–106.

³⁸ М. Јовић, *Српска историја*, 39–40; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 21–22; Ј. Марковић, *Кратка историја*, 31–34; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована историја*, 30–35. О владавини краља Милутина уп. *Историја српског народа I*, 437–476 (Ј. Максимовић, С. Ћирковић); В. Станковић, *Краљ Милутин*, Београд 2012.

власт након збацивања оца, затим помиње брак с Јеленом, говори о освајањима, где наглашава да је српска војска продрла до Коринтског залива, да су освојени Епир и Тесалија и да се за Душанове владавине српска држава простирала „од Дунава на северу до Коринтског залива на југу“. Наглашава да је Душан удвостручио територију Србије користећи сукобе у Византији. Након тога говори се о проглашењу царства, законодавној делатности, уређењу државе и подели друштва.³⁹ Једно столеће раније, М. Јовић далеко детаљније говори о Душановој владавини. Лекција је подељена на поднасловe: *Први рат са Грцима, Друга војна са Грцима, Проглас царевине и патријаршије – освајање Епира и Тесалије – Душан даје закон и Победа над Угрима (1353) и смрт Душанова*. Излагање обилује именима градова које је Душан освојио или опседао: Охрид, Прилеп, Битољ, Солун, Јањина, Бер, Сер. Говорећи о приликама у Византији које су ишле наруку српским освајањима, аутор каже: „Душан је волео да се Грци између себе завађају и туку, јер му је било лакше отимати грчке земље.“ Сличан садржај је и у уџбеницима Антоновића и Никетића, односно Лазаревића и Шрепловића.⁴⁰

Своје излагање о Стефану Душану Ј. Марковић започиње речима: „Славнијега, срећнијега, јуначнијега и вештијега владоца Србија није имала него што је био Душан“. Следи затим подробан опис освајања, детаљи савеза с Јованом Кантакузином, проглашење царства, освајање Епира и Тесалије, успешни ратови с босанским баном и угарским краљем и припрема похода на Цариград. Аутор некритички бележи: „Грци су очекивали последње дане свога царовања, јер су познавали Душана, његову мудрост и вештину и његову силу“⁴¹. У уџбенику *Слике из историје српске* нема сувишне фактографије о освајањима византијских области, истиче се да је Душан увиђао опасност од Турака, али да је ту наишао на неразумевање Венеције. Говорећи о нападу угарског краља на Србију, наглашава се да је до тога дошло по наговору папе ако Душан „не буде примио римску веру“. О смрти цара Душана се каже да је она наступила изненада, у тренутку када је већ окупио војску од „80.000 момака“. Приповедање о Стефану Душану заокружено је на следећи начин: „Душан је био човек обдарен сваким преминућством душе и тела. Савременици га описују као најлепша, највиша и најјача човека у свој српској војсци. Био је одличан војвода и добар владатељ који је гледао да добрим сношајима са суседом утврди и обезбеди своју

³⁹ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 79–81; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 110–113; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 92–94.

⁴⁰ М. Јовић, *Српска историја*, 44–50; С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована историја*, 41–44; Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 21–26.

⁴¹ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 37–42.

државу, а добрим законима и уредбама да јој дигне унутрашњу безбедност и благостање.⁴²

Занимљиво је да се у пет овде анализираних уџбеника с краја XIX и почетка XX века средњовековна Босна не обрађује као посебна тематска целина. О Босни се говори у последњим поглављима посвећеним турским освајањима, где је понегде дат врло шутири преглед средњовековног развоја ове земље. У ранијим поглављима, Босна се искључиво јавља у контексту српско-угарских односа. Из најстаријег уџбеника из 1885. године сазнајемо да се краљ Драгутин „завадио са босанским баном и ушао са војском у Босну“, након чега је „неке пределе заузео“. Након тога Босна се помиње за време владавине цара Душана, када је „мађарски краљ заповедио бану Стевану да удари на Душанове земље“, када му је пошло за руком да заузме Хум. Међутим, српски владар врло брзо организује победнички поход јер је „босанска властела радо пристајала уз Душана“. Ту се не завршава српско-угарски сукоб око Босне, јер се угарски краљ „бојао“ да српски владар „не отме Босну“. Како би добио Босну, угарски краљ је оженио босанску принцезу и одмах у мираз добио Хум, што је проузроковало српско-угарски рат и Душаново освајање Мачве и Београда. Каснији помен Босне јавља се у контексту савеза бана Твртка и кнеза Лазара, али нема ни помена о начину и времену пада Босне под османску власт.⁴³

У уџбенику М. Јовића Босна се помиње тек за време Душанове владавине, када је „бан Стеван“ својој ћерки, коју је удао за мађарског краља, обећао „као мираз Хум, којим је владао Душан, а који је био отео од Стевана“. Следећи помен Босне је у контексту Косовске битке, где босански краљ Твртко шаље војни одред који предводи војвода Влатко Вуковић. На крају целине која се односи на историју средњег века постоји поглавље *Турци освајају Босну и Херцеговину*, које започиње констатацијом да су Босном „владали краљеви 67 година“ и да је последњи био Стефан Томашевић. Даље наставља да је краљ Стефан плаћао данак Турцима, али је то престао надајући се помоћи Мађара, па је „он за њихову љубав примио са многим старешинама католичку веру“. Следи детаљан опис турског похода и пад

⁴² *Слике из историје српске*, 26–29. О Стефану Душану и његовој владавини уп. Б. Ферјанчић, С. Ћирковић, *Стефан Душан краљ и цар (1331–1355)*, Београд 2005.

⁴³ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 30–31, 40, 53. За ове догађаје уп. С. Ћирковић, *Историја средњовековне босанске државе*, Београд 1964, 75–76, 88–92, 113–121, 134–138, 155–160; *Исти, Срби у средњем веку*, Београд 1995, 105–112, 136, 160–161, 168, 185–186; *Историја српског народа I*, 450–450, 499–501, 512, 514–515, 548–550 (С. Ћирковић, Б. Ферјанчић, Р. Михаљчић); *II*, Београд 1982, 26–28, 41–45 (Р. Михаљчић); Р. Михаљчић, *Лазар Хребелановић: историја, култ, предање*, Београд 2001, 65–74, 93–96, 104–109, 119, 123–127; С. Мишић, *Хумска земља*, Београд 1996, 57–63. Ј. Мрѓић, *Северна Босна 13–16. век*, Београд 2008, 60–64, 84–86.

Босне 1463. године, а потом и пад Херцеговине 1483. године, не објашњавајући ниједном реченицом настанак појма Херцеговина.⁴⁴

Код Л. Лазаревића и П. Шрепловића Босна се помиње слично као и у претходном уџбенику – давања Хума као мираза босанској принцези која се удаје за мађарског краља и успешни Душанов поход који је то осујетио. Говорећи о сарадњи кнеза Лазара и бана Твртка, аутори наглашавају да је он „раније признавао власт угарског краља, а кад се оснажи прогласи се краљем (1377) и буде крунисан у Милешеви, на гробу Св. Саве“. Такође је и овде последње поглавље средњовековне историје посвећено паду Босне и Херцеговине, где се у уводу каже да су Босном владали банови „који су некад били независни, а некад признавали власт угарског краља“. Даље се излаже о паду Босне, с тим што се овде помиње и „херцег Степан Косача“, као и његови синови Владислав и Влатко, који су се трудили да „очувају своју државу, али подлегосе већој сили турској“⁴⁵. У уџбенику *Слике из историје српске* Босна се такође помиње посредно, па се тако каже да је велики жупан Урош, уз ћерку Јелену коју је удао за сина мађарског краља, дао и „Раму (Доњу Босну) у мираз“. Затим следи податак да је Милутин уз мађарску принцезу Јелисавету „добео у мираз део Босне“, коју му је ипак 1319. године отео мађарски краљ. Као и у осталим уџбеницима, и у овом се детаљно говори о рату Душана и босанског бана „Стефана“ који „навали на област хумску и узме је, па онда навали и на Травунију и Котор“. Следи потом опис Душановог тријумфалног похода све до Скрадина и Клиса. У оквиру поглавља о кнезу Лазару помиње се савез са Твртком I не само у Косовском боју, већ и против Николе Алтомановића, његово утамничење и ослепљење. Као и код осталих аутора, следећи помен Босне везан је за пад под турску власт, док у уводној реченици о паду Херцеговине сазнајемо да је она била „вазалска земља под Босном“⁴⁶.

Код С. Антоновића и П. Никетића помиње се да је Босну добио Драгутин од мађарског краља и да краљ Милутин није успео да је задржи јер му ју је отео мађарски владар. Говорећи о ратовању цара Душана против Босне, аутори истичу да је босански бан још за време краља Стефана Дечанског заузео Хум, који је сада својим успешним походом Душан повратио. Даље се, као и код напред поменутих аутора, Хум помиње у контексту мираза и српско-угарског сукоба. „Бошњаци“ се касније наводе као савезници кнеза Лазара, без помињања краља Твртка. Оно по чему се овај уџбеник посебно издваја јесте последње поглавље о паду Босне под турску власт, у коме има

⁴⁴ М. Јовић, *Српска историја*, 48, 56, 63–64.

⁴⁵ Л. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 25–26, 31, 38.

⁴⁶ *Слике из историје српске*, 14, 24, 28, 35, 37, 43.

података и о ранијем развоју ове земље, а који се не јављају у осталим уџбеницима. Прво што се каже јесте да се после смрти кнеза Часлава, а нарочито после смрти краља Бодина, Босна „одвојила од српских земаља и више никад није била у заједници са њима“. Даље се наводи да је Босна ретко била самостална, јер је углавном признавала власт мађарског краља, да су земљом управљали банови, а да су најпознатији били Кулин и Матија Нинослав. Бан Матија Нинослав водио је ратове с Мађарима, којима је пошло за руком да „савладају Босну“, па су од тада све до Твртка они постављали своје људе да управљају Босном. Говорећи о Твртковим освајањима и крунисању, једино се у овом уџбенику помиње да је узео титулу „краља босанског и српског“. Такође је објашњен и „постанак и пропаст Херцеговине“, где се говори о осамостаљењу великог босанског војводе Сандаља Хранића, те да је његов синовац „Стеван Вукчић владао овом земљом независно од Босне“, као и да је признао власт турског султана. Објашњавајући настанак термина Херцеговина, аутори кажу да је „овог Стевана немачки цар назвао херцег 1445. године“ и да је по томе „његова земља названа Херцеговина.“⁴⁷

Најзначајнија разлика између савремених и уџбеника с краја XIX и почетка XX века јесте што су се тада изучавали само садржаји из националне историје, без икаквог регионалног или ширег европског контекста. Оно што је такође карактеристично за старе уџбенике јесте недостатак садржаја везаних за културну историју, а код већине аутора и за друштвену историју. Тек спорадично се говори о постојању неког средњовековног манастира, када се приповеда о животу Светог Саве или када се доноси податак где је који српски владар сахрањен. Црква Светог Петра и Павла у Расу помиње се као место где је крштен Стефан Немања, док о Хиландару ученици могу сазнати да су га основали Стефан Немања и Свети Сава. Тамо је монах Симеон и умро, али му је тело пренето у Студеницу, где се налази и гроб Стефана Првовенчаног, који је пре тога основао манастир Жичу. Свети Сава је сахрањен у Милешеви, краљ Урош I у манастиру Сопоћани, краљ Драгутин у Цркви Светог Ђорђа, цар Душан у Цркви Светих архангела, кнез Лазар у Раваници, док је краљ Стефан Дечански добио надимак „јер је подигао манастир Дечане“⁴⁸. С друге стране, у уџбеницима Радета Михаљчића две

⁴⁷ С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована историја*, 30, 34, 43–44, 50, 59–60. Уп. С. Ћирковић, *Историја*, 214–227, 240–341; Исти, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, посебно о титули херцега, коју је Стефан Вукчић носио од октобра 1448, на стр. 106–108. О Сандаљу Хранићу в. Е. Kurtović, *Veliki vojvoda bosanski Sandalj Hranić Kosača*, Сарајево 2009. О наследницима херцега Стефана и паду Херцеговине под османску власт уп. В. Атанасовски, *Пад Херцеговине*, Београд 1979.

⁴⁸ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 19, 22, 26, 28, 31, 37; М. Јовић, *Српска историја*, 30, 36, 37, 49, 61; Ј. Лазаревић, П. Шрепловић, *Српска историја*, 12, 17, 19, 21, 26, 33; С. Антоновић и П.

лекције су посвећене средњовековној културној историји – *Покрштавање Срба и других Јужних Словена и њихова рана култура и Средњовековна култура Срба*⁴⁹. У првој од ових лекција, полазећи од мисије Ћирила и Методија и делатности њихових ученика, професор Михаљчић говори о развоју писма, најстаријим писаним споменицима и најстаријим црквама и манастирима. У другој лекцији више простора посветио је књижевности и развоју правних споменика, с посебним освртом на Душанов законик. У поглављу о уметности посебно истиче византијски стил и начин на који су цркве декорисане. Уџбеник обилује бројним фотографијама најзначајнијих српских манастира, уз које је увек наведено име ктитора.⁵⁰

Већ је речено да и старији аутори, препричавајући историјске изворе, доносе занимљиве податке о начину живота старих Словена, поредећи их с начином живота својих савременика. Међутим, у потоњим лекцијама не поклања се више пажња ни друштвеним односима ни уређењу српске државе. Изузетак чине уџбеник Јоксима Марковића и *Слике из историје српске*, и те теме се, као и у уџбеницима Радета Михаљчића, обрађују уз наставну јединицу посвећену владавини цара Душана. Марковић објашњава ученицима како је била уређена средњовековна српска држава полазећи од констатације да Србија „данас (...) уз краља има осам министара (...) који чине краљеву владу“. Даље набраја надлежности министара и додаје „да осим тога у Србији се сазива и Народна скупштина, која у договору са краљем пише законе“, завршавајући административном поделом на округе и срезове. Говорећи о средњем веку, он прати развој титулатуре српских владара, положај властеле и њену поделу на велику и малу, бави се статусом „духовништва“ за које каже да је био „трећи ред људи“. Аутор потом објашњава у каквом положају су били себри, „четврти ред људи“, које су им биле обавезе, констатујући да је њима „остајало само толико да живе сиротињски“. У оквиру овог поглавља ученици су могли детаљно да се упознају с привредом средњовековне Србије – земљорадњом, сточарством, рударством и занатством. Последње поглавље односи се на организацију војске.⁵¹ Уз лекцију *Душаново царство* Раде Михаљчић објашњава како је изгледало државно уређење средњовековне Србије, организација централне и локал-

Никетић наводе да је Стефан Немања у спомен победе над браћом подигао манастир Ђурђеве ступове, С. Антоновић, П. Никетић, *Илустрована историја*, 18, 20, 21, 23, 26, 30.

⁴⁹ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 25–48, 124–29; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 41–45, 133–140; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 51–58, 104–110.

⁵⁰ Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 45–49, 124–129; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 41–45; 133–137; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 106–107.

⁵¹ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 42–48; ова тема, али не тако детаљно, обрађена је и у уџбенику *Слике из историје српске*, 29–31.

не управе. Једно поглавље односи се на поделу на друштвене слојеве, положај властеле и зависног становништва, а лекцију прати и илустрација друштвене пирамиде.⁵²

Најупечатљивија разлика између старих и савремених уџбеника, која се одмах увиђа, јесте у структури лекције и у илустрованом материјалу. Осим код М. Јовића, ни у једном старијем уџбенику нема радних налога уз наставне јединице, што је данас незаобилазни део сваког уџбеника. Тако после поглавља *Сеоба и нова постојбина* Јовић кроз девет питања истиче најзначајније догађаје или процесе које ученици треба да запамте. Питања су углавном *ко, шта, како, који, по чему*, што показује да се од ученика углавном захтевала репродукција градива. Занимљиво је да се понегде питања јављају и у самом тексту, па тако, говорећи о поновном крштењу Стефана Немање у Расу, аутор поставља питање: „Шта су католици?“. На крају излагања о цару Душану постављено је шест питања. Од ученика се очекују кратки одговори на конкретно постављена питања типа *када* или *где*. Донекле једини изузетак представља питање „Зашто су се завадили Душан и Кантакузин?“⁵³. У старим уџбеницима постоји одређени број илустрација које приказују поједине историјске догађаје или слике из народног живота, као и портрете српских владара. У питању су романтичне представе које имају мало или нимало заједничког са средњим веком.

С друге стране, код професора Михаљчића се већ на почетку лекције налазе питања којима се ученици подсећају претходних садржаја неопходних за разумевање новог градива. У уџбенику из 1991. године постоје само питања на крају лекције, али су она тако формулисана да не траже просто репродуковање наученог, већ и анализу чињеница како би се дао тачан одговор. Изостају питања *ко, када и где*, а доминантна су *због чега и како*. Уз овај уџбеник постојала је и *Историјска читанка* с одабраним историјским изворима, те аутор на крају сваке лекције, у одељку „За ученике“, даје задатак које текстове из читанке треба прочитати. Осим ђака, и наставници су имали свој одељак, „За наставнике“, с пописом извора, литературе и илустрација којима могу проширити и обогатити своја предавања. Уџбеник садржи и бројни ликовно-илустровани материјал у црно-белом формату, укључујући фотографије, цртеже и историјске карте. Издање *Историје за 6. разред* из 2002. године у том погледу је значајно промењено, јер је богати ликовно-илустровани материјал дат у колору, док је и форма питања на крају лекције донекле измењена. Поновљена су иста питања из претходног

⁵² Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 79–81; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 110–115; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 94–97.

⁵³ М. Јовић, *Српска историја*, 22, 26, 50.

издања, али се појављују и нова, типа вишеструког избора („подвуци тачан одговор“) и „доврши реченицу“. Уведен је и подсетник за ученике, али је и он дат интерактивно, тако што га треба допунити понуђеним речима. Издање из 2008. године још је богатије илустрацијама, фотографијама у боји, историјским картама и родословним таблицама српских династија.

Док стари уџбеници екстензивно препричавају биографије истакнутих личности, професор Михаљчић детаљније излагање о њима доноси на крају лекције, избегавајући тако да ученике оптерети сувишним детаљима. Рецимо, на крају лекције *Србија у XII и почетком XIII века* у одељку „Истакнуте личности“ он даје детаљнију биографију Стефана Немање, док су у основном тексту лекције истакнути само најзначајнији моменти Немањине владавине (долазак на престо, осамостаљење и проширење државе, борба с богумилима и повлачење с власти).⁵⁴

Анализом српских уџбеника историје за основну школу с краја XIX и почетка XX века и њиховим поређењем са савременим уџбеницима за шести разред, које су у овом прилогу представљали они произашли из пера академика Радета Михаљчића, може се закључити да су стари уџбеници по садржини далеко превазилазили узраст ученика којима су били намењени. У њима увелико преовлађује догађајна, политичка историја, приказана првенствено кроз детаљно описане владавине појединих владара. У савременим уџбеницима далеко већи простор дат је друштвеној и културној историји и приказивању ширих историјских процеса и њихових узрока и последица. С друге стране, у жељи да олакшају ученицима усвајање градива, многи савремени аутори одлазе у другу крајност, свдећи садржај наставних јединица само на оно што ученици треба да знају на крају наставног процеса. Упадљив је изостанак приступа који од ученика тражи дубљу анализу онога што читају, да одвајањем битног од небитног самостално извлаче закључке и стварају трајнија и функционалнија знања. Као врстан научник, али и педагог, Раде Михаљчић је задржао препознатљиви наратив, садржај лекција растеретио сувишних детаља, али такође оставио и могућност да ђаци сазнају више уколико су радознали и заинтересовани за историју. Не препуштајући све наставницима, од ученика је тражио тачно оно чега треба да се подсети како би успешно усвојили нове садржаје.

⁵⁴ Ј. Марковић, *Кратка историја*, 18–22; М. Јовић, *Српска историја*, 26–31; Р. Михаљчић, *Историја за 6. разред*, 1991, 74; Исти, *Историја за 6. разред*, 2002, 101–103; Исти, *Историја за 6. разред*, 2008, 110–111.

Aleksandar KRSTIĆ
Institute of History
Belgrade

**THE MIDDLE AGES IN SERBIAN PRIMARY SCHOOL HISTORY
TEXTBOOKS FROM THE END OF THE 19TH TO THE BEGINNING
OF THE 21ST CENTURY - A COMPARATIVE ANALYSIS**

Summary

The paper analyzes the teaching units related to the national history of the Middle Ages in Serbian history textbooks for primary schools from the last decades of the 19th and the beginning of the 20th century by authors Joksim Marković (1885), Sava Antonović and Petar Niketić (1890), Mihailo Jović (1891), Luka Lazarević and Petar Šreplović (1903), as well as a history textbook for Serbian schools in southern Hungary from 1891. Their concepts, contents and methodical-didactic approaches were compared with the textbook for the sixth grade of primary school of the academician Rade Mihaljčić, which, with minor changes, primarily due to changes in curricula, was in use during the last decades of the 20th and the first decades of the 21st century (editions from 1987, 1991, 2002 and 2008). In this way, the changes that took place during one century in the teaching of the national history of the Middle Ages in Serbian elementary schools are shown in the basic outlines. At the end of the 19th and the beginning of the 20th century, history was studied in the fourth grade of primary school, which corresponds to the age of students of 10-11 years, while today the history of the Middle Ages is studied in the 6th grade, that is, at the age of 12-13 years. The main difference is that today general history is also studied and one of the primary outcomes and standards is that students understand national history as part of wider regional, European and world frameworks. The content of the old textbooks exceeded the developmental age of the students for whom they were intended. In them, eventful, political history, shown primarily through the detailed descriptions of the reigns of individual rulers, predominates. In modern textbooks, much more space is given to social and cultural history and to the presentation of broader historical processes and their causes and consequences. As an excellent scientist, as well as a pedagogue, Rade Mihaljčić relieved the content of the lessons from unnecessary details, but also left the possibility for students to learn more if they are curious and interested in history. Without leaving everything to the teachers, he requested from students what they need to remember from the previous material in order to successfully learn the new content. With his questions, he encouraged them not only to reproduce the material, but also to analyze more deeply what

they read, to independently draw conclusions by separating the important from the unimportant and thus create more permanent and functional knowledge. To this end, academician Mihaljčić's textbook for the 6th grade, especially the editions from 2002 and 2008, are full of illustrations, color photos, historical maps and genealogical charts.

Key words: history teaching, textbooks, primary school, Middle Ages, Rade Mihaljčić.

ИСПРАВКА. У раду је на више места погрешно наведен наслов уџбеника Јоксима Ст. Марковића из 1885. године. Тачан наслов је *Српска историја за садашњу потребу ниже основне школе*.